

יעל דר. ומספסל ה'למודים' לקהנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948. ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית / ספריית אשכולות, מכון אשכול. תשס"ו. 287 עמודים

אביבה חלמיש*

התנהגותו של היישוב בתקופת השואה ומאבקו להקמת מדינה זכו לכתיבה רבה ומגוונת, ולכאורה החידוש העיקרי שחיבורה של יעל דר עשוי להציע, כפי שרומזת כותרת המשנה שלו, הוא בחינתם של עניינים אלה באמצעות ספרות הילדים שראתה אור באותן שנים. ואולם הספר ומספסל ה'למודים' לקהנו אינו מעשיר רק את הידע על ספרות הילדים דאז, אלא הוא תורם גם להכרת התקופה בכללה ומפרה את השיח האקדמי והציבורי עליה.

דר מבקשת לענות בחיבורה על שתי שאלות חקר מרכזיות: האחת – מה היה מקומה של ספרות הילדים בשיח הבין-דורי בתקופה שבה, בתוך פרק זמן קצר, חווה היישוב שבר גדול בעטייה של השואה והתכונן להקמת מדינה; והשנייה, הרחבה יותר – מה היה תפקידה של ספרות הילדים בבניית סיפור-העל הלאומי בתקופה הנדונה; האם מה שסופר לילדים עלה בקנה אחד עם עיקרי הדיון הציבורי, או שמא הכתיבה הספרותית לילדים אפשרה לספר סיפור שלא סופר בערוצי שיח אחרים.

בהיותה של ספרות הילדים סוכנת תרבות מרכזית, דר נדרשת גם לקשר שבין הסיפור שסופר באמצעותה לבין התכנים המרכזיים שהונחלו לתלמידים במסגרות החינוך הפורמלי. בכך מוסיף הספר את נדבך הקול הספרותי לחקר שדה החינוך בתקופת המנדט, ומצטרף לשורה של ספרי מחקר שבוחנים את ספרי הלימוד ואת תוכניות הלימודים כאמצעים להבניית האתוסים מכונני התרבות.

דר בחנה טקסטים ספרותיים לילדים שראו אור לראשונה בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה העשרים כספרי ילדים ובעיתוני ילדים, ותחמה את דיונה לפרסומי מקור (להבדיל מטקסטים מתורגמים). את הדיון הספרותי המוצג בספר השעינה הכותבת על אדנים היסטוריים, וכך לא זו בלבד שהספר מעוגן היטב במציאות המשמשת לו רקע, אלא הוא גם תורם להבנתה של מציאות זו. פרק הזמן הנחקר משתרע מפרסום הספר הלבן במאי 1939 ועד פרוץ מלחמת העצמאות, והוא נחלק לשלוש תקופות המסומנות על פי ההתרחשויות ההיסטוריות המשמעותיות של אותם ימים בפריזמה ארץ-ישראלית: נקודת המפנה האחת, החוצצת בין התקופה הראשונה לשנייה, היא ההודעה הרשמית על ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה הכבושה בשלהי 1942, ואת נקודת המפנה השנייה, הפותחת את התקופה השלישית, ממקמת דר עם תום המלחמה.

המסקנה הראשית העולה מן הספר היא שנוכח השואה והמאבק הלאומי להקמת המדינה הוחלף הסיפור הציבורי-סוציאליסטי, שהיה שליט עד אותה עת, בשני דגמי סיפור עיקריים – את שלילת הגלות החליף יחס אוהד ליהודי הגולה, ואת מקום סיפור ההתיישבות העברית תפסה עלילה צבאית שעיקרה מלחמה לעצמאות לאומית. שני דגמי הסיפורים החדשים הללו

* המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה הפתוחה

התמזגו לקראת קום המדינה לכדי סיפור של לקח לאומי מן השואה – לקח שחיבר בין האסון שפקד את העם היהודי "שם" לבין גבורה עברית "כאן". לטענת דר, "ספרות הילדים הקדימה את ספרות המבוגרים בהפיכתה את השואה לתמה מרכזית [...] ודווקא ספרות הילדים [...] היא שאפשרה לכותבים לבטא מסרים שלא קיבלו ביטוי בערוצי שיח אחרים" (עמ' 261).

מראשיתו לבש הדיון בצמד "היישוב והשואה" (או: הציונות והשואה) אופי שיפוטי, והתנהל ככמעין טריבונל עממי שבו נכרכים יחדיו הטחת האשמות וחריצת משפט, בלוויית קטעי ציטוטים מרשיעים מדבריהם של אישים בדרגים שונים של הנהגת היישוב והציונות. פולמוס זה, יותר משהיה בו מאמץ לחקר האמת הצרופה על העבר, הוא ביסודו ויכוח פוליטי ואידיאולוגי החצוב מתוך ההווה המסוכסך של החברה הישראלית. דר, לשבחה, מתבוננת בתקופה בגובה העיניים של מי שחי ופעל אז, וליתר דיוק – בגובה העיניים של דור האבות, זה הכותב לבנים. הספר אינו עוסק, ובמוצהר, בהתקבלותה של ספרות הילדים בקרב הקוראים הצעירים.

דר בוחנת מה כתבו בני הזמן ההוא תוך כדי ההתרחשויות חסרות התקדים. היא אינה נדרשת לשאלה מה היישוב יכול או לא יכול היה לעשות, אלא דנה בתחושותיו כלפי יהודי אירופה. גישתה זו עושה את הדיון לענייני ולנטול סממנים של חוכמה שלאחר מעשה. מן המחקר השיטתי והרהוט שהיא מציגה בפני הקורא עולה כי גורלם של יהודי אירופה העסיק את הציבור, צעירים ומבוגרים, יותר משנדמה היה עד כה. דר מציגה בספר שפע ציטוטים מילוליים וחזותיים המשמשים מצע ותימוכין לטענותיה, ויתרום הנוסף בכך שהם מביאים עמם את ניחוח התקופה. הקורא והרואה אותם אינו יכול שלא להיזכר באמירה הנדושה-משהו, שתמונה אחת (וגם ציטוט של טקסט מנוקד במקרה שלנו) שווה אלף מילים. יצוינו לטובה ובתודה גם המפתחות המסודרים לפי יוצרים, יצירות והוצאות הספרים, והמידע הרב על עיתוני הילדים, הוצאות ספרי הילדים, הכותבים והמאיירים.

במקומות ובאופנים שונים דר טוענת כי בראשית המלחמה החל להופיע דגם חדש של סיפור ילדים שערער על העיקרון האידיאולוגי של שלילת הגלות. כך הפרק הראשון נושא את הכותרת "ויתור מהיר על שלילת הגלות" ואחד מסעיפיו קרוי "ספרות הילדים מתפיסת עם הגולה". לקראת סיום הספר נאמר שהכותבים – סופרים ומשוררים – "הכירו בכך שספרות הילדים המגויסת של השנים הקודמות העמיקה את הניכור שחש הדור הצעיר בארץ כלפי העם היהודי בגולה" (עמ' 260). לדעתי, הדברים מחייבים חידוד של ההבדל בין שלילת הגלות לבין שלילת הגולה. על סדר-היום של האידיאולוגיה הציונית ניצבת "שלילת הגלות" (כמצב, כאורח-חיים). לשיטתה של הציונות, הגלות – כמצב שבו היהודים הם מיעוט הנתון לחסדיו של שלטון לא-לו, חיים תחת אימת האנטישמיות לגילוייה, מוגבלים בעיסוקיהם הכלכליים ואינם אדונים לגורלם – היא-היא שורש הבעיה היהודית, ואת המצב הזה ביקשה הציונות לתקן באמצעות הקמת מרכז יהודי ריבוני בארץ-ישראל והחזרת היהודים למעמד של גורם אקטיבי בהיסטוריה השולט בגורלו המדיני, החברתי, הכלכלי והתרבותי. הפתרון שהציעה הציונות הוא הגירה מאורגנת של יהודים לארץ-ישראל.

שלילת הגולה (היהודים החיים "שם") היא עניין אחר. ואכן, ביישוב – חברת מהגרים שרוב חבריה זה מקרוב באו "משם" והשאירו קרובי משפחה מאחור, בגולה – חיו זו לצד זו שלילת הגלות ברמה האידיאולוגית והקיבוצית ואמפתיה לגולה ברמה הרגשית והאישית. אמפתיה זו לא מנעה גילויים של התנשאות מצד חוגים ביישוב שראו בציבור היושב בציון נזר

העם היהודי, וכשם שלא הכול היו נגועים בשלילת הגולה לפני השואה, כן היו התבטאויות ברוח זו גם בתקופת השואה, אפילו לאחר נקודת המפנה הראשונה שדר מצביעה עליה. ייתכן שכתם שלילת הגולה בתקופת השואה דבק ביישוב כולו בשל התבטאויותיהם של קיצונים דוגמת "הכנענים", שהם בבחינת יוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל. למשל, ב"משא הפתיחה" של הוועד לגיבוש הנוער העברי, שהיה מעין מצע של הכנענים ("תורת הלאומיות העברית"), שבו לעג המחבר ל"גבורת השפן" של יהודי אירופה. אבל אפילו בחוגים אלה נעשתה הבחנה בין הפניית עורף להווי הגלותי ומסורותיו לבין אי-הפקרת בני הגולה לגורלם, ועל כך עמד יעקב שביט במחקרו מעברי עד כנעני (שביט, 1984, עמ' 204).

מחקרה של דר מציג אפוא חידוש ביחס לתפיסה של שלילת הגולה שקנתה לה שביטה, והוא מחזק רמזים שניכרו פה ושם עוד קודם לכן בדבר האמפתייה שחש היישוב כלפי יהודי הגולה בתקופת השואה. דר מפנה את תשומת לבנו לכך שרבים מסיפורי השואה המקוריים מן התקופה הראשונה, דהיינו תקופת השואה עצמה וסמוך לה, נדחקו לשולי הרפרטואר ונשכחו עם השנים, והיא מציינת בצדק שהדבר מלמד על השינוי שחל בסדרי העדיפויות של החברה ישראלית בעשורים הראשונים לאחר קום המדינה, שנשתה להלאים את סיפור השואה ולצמצמו לסיפור של לקח לאומי. ואולם, וזאת בוודאי מבלי שהתכוונה לכך, דר כמו מתעלמת מן השינוי שחל עם הזמן, ואת המוטו לספרה בחרה דווקא מתוך "דף של מיכאל", אחד משירי עיר היונה מאת נתן אלתרמן. "דווקא", משום שזהו קורפוס שירי שנכתב והתפרסם בשנות החמישים, כלומר הסתכלותו של המשורר על התקופה הנחקרת בספרה של דר היא רטרוספקטיבית. יחסו של אלתרמן אל המעפילים ואל בני היישוב כפי שבאו לידי ביטוי בשירי הטור השביעי שהתפרסמו במהלך התקופה עצמה היה שונה מאוד מזה שבשירי עיר היונה, ויש בו אישוש לדברים שמציגה המחברת בגוף הספר.

בדברי הנעילה מתייחסת דר לתוצאות מבחן הזמן של היצירות שנכתבו בתקופה הנחקרת: אילו טקסטים היו לקלאסיקה ואילו נדחקו לשוליים. תשובות לעניינים אלה, ולמזער – למקצתם, בוודאי יימצאו במחקרים נוספים הנערכים במסגרת המפעל המקיף שעליו שוקדת פרופ' זהר שביט (שהנחתה את דר בכתיבת עבודת הדוקטור שהספר מבוסס עליה), מפעל ששם לו למטרה לשרטט תמונה שונה ומורכבת יותר מזו המוכרת, של רקמת חיי התרבות בחברה הארץ-ישראלית. נקווה שמחקרים אלה יעמדו ברמתו של הספר הנסקר כאן ויצטרפו אליו בשחזור הפסיפס המרתק של תרבות הילד והתרבות הפופולרית בארץ-ישראל ובמדינת ישראל.